

Ethiek & Praktijk 2005-2006
(C. Baumgartner)

PAPER

De laatste wens

*Zelfbeschikkingsrecht
bij euthanasie*

Universiteit van Utrecht
B.J. van Luijk
0327859
10-04-2005

Intro

Het zelfbeschikkingsrecht is bij vrijwillige euthanasie een van de belangrijkste morele factoren. In deze paper wil ik uitwerken wat de belangrijkste argumenten zijn bij het gebruik van zelfbeschikkingsrecht bij euthanasie. Daarvoor wil ik eerst kijken naar de definitie van zelfbeschikkingsrecht. Daarna zal ik ingaan op de condities voor zelfbeschikkingsrecht bij euthanasie. Dan wil ik een aantal argumenten voor en tegen geven in het debat rondom het zelfbeschikkingsrecht en euthanasie. In de conclusie probeer ik de verschillende argumenten af te wegen en een oordeel te formuleren.

Definitie van zelfbeschikkingsrecht

Voor euthanasie is het zelfbeschikkingsrecht een belangrijke morele waarde¹. In deze paragraaf wil ik de definitie van zelfbeschikkingsrecht helder krijgen. Zelfbeschikking wordt gezien als een belangrijke waarde in de ethiek, omdat:

- Zelfbeschikking is nodig voor verantwoordelijkheid en is dus ook nodig voor de ethiek.
- In de ethiek wordt het zelfbeschikkingsrecht voorondersteld, omdat verschillende principes op de zelfbeschikking van anderen gebaseerd worden, zoals het weldoen, respecteren en beschermen.
- Het is een waarde in de ethiek, doordat zij praktisch ruimte vraagt voor het uitoefenen van de zelfbeschikking en doordat zij om spijt vraagt bij situaties waarin iemand gehinderd wordt in zijn zelfbeschikking².

Het concept van zelfbeschikking begint belangrijk te worden in de ethiek bij Kant en Mill. Kant schrijft in de *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* (1785) dat het fundamentele startpunt van de moraal de "autonomie van de wil" is: "Ich will also diesen Grundsatz (sc. Dass der Mensch nur seiner eigenen und dennoch allgemeinen Gesetzgebung unterworfen sei, A.V.) das Prinzip der Autonomie des Willens, im Gegensatz mit jedem andern, das ich deshalb zur Heteronomie zähle, nennen."³

In beginsel is autonomie echter een leeg begrip. Het levert voor ons denken en handelen geen richtsnoer op. Het wordt bepaald aan de hand van het denkkader waarin men leeft, de levensovertuiging⁴. In veel levensovertuigingen geldt het zelfbeschikkingsrecht als uitgangspunt: ook in het jodendom, christendom en humanisme.

Maar er zijn ook levensovertuigingen die de autonomie van een persoon lijken te verkleinen of negeren. Zo is er bijvoorbeeld het denkbeeld van een onbewogen beweging in de mens. Ook kan men verwijzen naar de dagelijkse ervaring van het krijgen van een identiteit in een natuurlijk proces van groei, opvoeding, onderwijs en levenservaring.

¹ Brock, D.W. (1993). *Life and death*. Cambridge: Cambridge university press. p.205.

² Vedder, A. (1990). At the threshold of morality: self-determination. In: Smook, A.O.A. & Vos-Schippers, B. (Eds.) *Right to self-determination*. Amsterdam, VU university press. p.29.

³ *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, p.74. geciteerd in: Vedder, A. (1990). At the threshold of morality: self-determination. In: Smook, A.O.A. & Vos-Schippers, B. (Eds.) *Right to self-determination*. Amsterdam, VU university press. p.31-32.

⁴ Kousemaker, P.G. (1998). Tussen rust en duur. In: Blad, J.R. (Ed.) *Mijn leven! Mijn dood?* Amsterdam: Thesis publishers. p.54.

Dan is het subject meer een samenraapsel van verlangens en moeilijk autonoom te zien⁵.

Waarom zou men eigenlijk gebruik willen maken van het zelfbeschikkingsrecht?

- uit ervaring blijkt dat het uitoefenen van zelfbeschikking intrinsiek een belangrijk element is voor menselijk geluk.
- Een mens heeft zelf de beste kennis van zichzelf om over zichzelf te beslissen.
- mensen die hun zelfbeschikkingsrecht uitoefenen kunnen ervoor zorgen dat ze zo'n goed mogelijk leven hebben.
- persoonlijke zelfbeschikking stimuleert het initiatief en de ontwikkeling van de samenleving⁶.

Zelfbeschikking wordt verondersteld aan drie voorwaarden gebonden te zijn:

1. Men moet in het bezit zijn van de fundamentele principes van de logica. Het moet weldoordacht (rationeel) gebeuren.
2. Men moet een zekere mate van vrijheid hebben om anders te willen of te kunnen handelen dan men eigenlijk doet⁷. Het gaat om een vrijwillige beslissing.
3. Anderen mogen er geen zware gevolgen van hebben⁸. Er is sprake van een relationeel element.

Uit de eerste voorwaarde blijkt dat men voor het zelfbeschikkingsrecht competent moet zijn. Wanneer is dit het geval? Voor het bepalen van competentie worden vrijheid en rationaliteit als funderingen gezien⁹. Er zijn hierbij drie standaarden te noemen:

- de simpele mogelijkheid hebben om een preferentie aan te duiden.
- mogelijkheden hebben om informatie te begrijpen, om de eigen situatie te waarderen en het kunnen reageren op (rationele) redenen.
- de mogelijkheid om tot een redelijke besluit of uitkomst te komen¹⁰.

Bij de tweede voorwaarde stellen andere schrijvers dat het bij zelfbeschikking er niet om gaat dat een beslissing vrijwillig is, in de zin dat het door niets veroorzaakt of opgeworpen wordt. Geen enkele beslissing heeft namelijk deze eigenschappen¹¹.

Onder sommige omstandigheden zullen de twee eerste voorwaarden voor zelfbeschikking wellicht verdwijnen of verminderen. De mentale mogelijkheden en vrijwilligheid worden ook op een natuurlijke manier begrensd door regels van de logica, natuurwetten en andere omstandigheden typisch voor de mens(heid), zoals beperkte kracht en kennis of afhankelijkheid van andere personen, gemeenschappen en culturen. Maar normaal

⁵ Vedder, A. (1990). At the threshold of morality: self-determination. In: Smook, A.O.A. & Vos-Schippers, B. (Eds.) *Right to self-determination*. Amsterdam, VU university press. p.27.

⁶ Ibidem p.28. Deze argumenten baseren zich op een levensovertuiging waarin de waardigheid van de mens prominent is.

⁷ Ibidem p.27.

⁸ Ibidem p.30.

⁹ Berghmans, R. (1990). Questionable competence. In: Smook, A.O.A. & Vos-Schippers, B. (Eds.) *Right to self-determination*. Amsterdam, VU university press. p.79.

¹⁰ Ibidem p.75.

¹¹ Wijsbek, H. (2001). *Taking lives seriously*. Amsterdam: Vrije Universiteit. p.126.

zullen deze geen begrenzing zijn, maar juist de voorwaarden voor het uitoefenen van het zelfbeschikkingsrecht¹².

Wat betreft de derde voorwaarde: Autonomie betekent dat niemand over ons mag beschikken. Verantwoorde autonomie neemt wel de ander in ogenschouw. Het menswaardig leven is volgens deze opvatting ten diepste relationeel¹³. Vrijheid van de ene mens kan namelijk onvrijheid betekenen voor de andere; zoals de arts die in gewetensnood komt bij een vraag om euthanasie¹⁴.

Hieruit blijkt dat aan het zelfbeschikkingsrecht nogal wat haken en ogen zitten. Wellicht is het daarom beter te kijken naar de specifieke situatie van euthanasie. Welke voorwaarden zijn daar gepast voor het zelfbeschikkingsrecht?

Voorwaarden van zelfbeschikkingsrecht bij euthanasie

Zelfbeschikking bij euthanasie kan samengevat worden als de verantwoordelijkheid van een persoon voor zijn eigen leven en de vrijheid om onder bepaalde voorwaarden (zoals bijvoorbeeld ongeneeslijke, somatische ziekte) zijn leven te (willen) beëindigen¹⁵.

Wettelijk

Zoals bekend stelt de wet in Nederland voorwaarden aan het uitvoeren van euthanasie. Volgens sommige schrijvers is het recht op zelfbeschikking, het recht om over het eigen lichaam te beschikken, in artikel 11 van de grondwet vastgelegd en belangrijk in de euthanasiejurisprudentie¹⁶. Aan de andere kant kan bij de huidige wetgeving het verzoek om euthanasie of middelen voor zelfdoding onder omstandigheden gezien worden als het uitlokken van een strafbaar feit en is dus zelf al strafbaar¹⁷. En in Nederland heeft het hoogerechtshof in een beslissing uit 1984 het recht op euthanasie als een recht op zelfbeschikking verworpen¹⁸.

Keuzevrijheid

Er moet bij zelfbeschikking bij euthanasie sprake zijn van keuzevrijheid. Zolang euthanasie verboden is en het verstrekken van middelen voor een menswaardige beëindiging van het eigen leven ook, is er geen sprake van zelfbeschikking¹⁹. De dokter en psychiater mogen de patiënt niet depressief vinden, maar competent. Een depressie kan er namelijk de oorzaak van zijn dat het toeschrijven van een vrije wil aan een

¹² Vedder, A. (1990). At the threshold of morality: self-determination. In: Smook, A.O.A. & Vos-Schippers, B. (Eds.) *Right to self-determination*. Amsterdam, VU university press. p.27.

¹³ Kousemaker, P.G. (1998). Tussen rust en duur. In: Blad, J.R. (Ed.) *Mijn leven! Mijn dood?* Amsterdam: Thesis publishers. p.54.

¹⁴ Bunte, I.A.H.T. (1989). De effectuering van het zelfbeschikkingsrecht. In: Blad, J.R. (Ed.) *Mijn leven! Mijn dood?* Amsterdam: Thesis publishers. p.35.

¹⁵ Wachter, M.A.M. de (1990). Euthanasia: What are we talking about? In: Smook, A.O.A. & Vos-Schippers, B. (Eds.) *Right to self-determination*. Amsterdam, VU university press. p.16.

¹⁶ Bunte, I.A.H.T. (1989). De effectuering van het zelfbeschikkingsrecht. In: Blad, J.R. (Ed.) *Mijn leven! Mijn dood?* Amsterdam: Thesis publishers. p.35.

¹⁷ Schraven, H. (1998). Conditie voor verantwoorde zelfbeschikking. In: Blad, J.R. (Ed.) *Mijn leven! Mijn dood?* Amsterdam: Thesis publishers. p.145.

¹⁸ Wachter, M.A.M. de (1990). Euthanasia: What are we talking about? In: Smook, A.O.A. & Vos-Schippers, B. (Eds.) *Right to self-determination*. Amsterdam, VU university press. p.15.

¹⁹ Schraven, H. (1998). Conditie voor verantwoorde zelfbeschikking. In: Blad, J.R. (Ed.) *Mijn leven! Mijn dood?* Amsterdam: Thesis publishers. p.145.

patiënt moeilijker is. In dat geval is de beschikking van een patiënt niet meer weldoordacht. Om dezelfde reden mag de keuze niet direct of indirect verbonden zijn met een psychiatrische aandoening of -ziekte²⁰. Ook mag er geen druk zijn van de familie²¹.

Mogelijkheid tot uitvoeren van keuze

De mogelijkheid moet bestaan om de keuze ook te realiseren; dus de euthanasie uit te voeren. Een keuze die niet gerealiseerd kan worden is feitelijk geen keuze. Legalisering van euthanasie en hulp bij zelfdoding is (dus eigenlijk) een noodzakelijke voorwaarde voor verantwoorde zelfbeschikking²².

Voldoende informatie beschikbaar

Er moet voldoende informatie voor handen zijn om het zelfbeschikkingsrecht op een juiste manier ruimte te geven. Hierbij is de inhoud, omvang en wijze van aanbieden van informatie aan de zelfbeschikker van belang²³. De arts moet hierbij niet vragen om een verzoek tot euthanasie, maar mag de patiënt wel informeren²⁴.

Optimale uitvoering van wens

Er moet aan de uitvoering van wat de zelfbeschikking omhelsd op een optimale manier voldaan worden²⁵. Als dat niet het geval is, kan de keuze hierdoor in ernstige mate bepaald worden en is er geen sprake meer van zelfbeschikking.

Duidelijke keuze

De zelfbeschikker moet zijn keuze duidelijk kenbaar maken. Dit moet ook na het uitvoeren van het verzoek aangetoond kunnen worden²⁶. Er moet sprake zijn van een persistente, bewuste en vrijwillig besluit van de patiënt²⁷. Maar niet alleen moet de wens persistent zijn, maar ook consistent²⁸; het gaat om een doorgaande uitoefening van de wil²⁹. Soms wordt gesteld dat de patiënt het initiatief moet nemen³⁰.

De vrijwilligheid en rationaliteit van de beslissing zijn belangrijke waarden in de discussie over het zelfbeschikkingsrecht. Een definitie van vrijwilligheid als zijnde niet door oncontroleerbare krachten van buiten bepaald, leidt ertoe dat geen enkele

²⁰ Wijsbek, H. (2001). *Taking lives seriously*. Amsterdam: Vrije Universiteit. p.115.

²¹ Wachter, M.A.M. de (1990). Euthanasia: What are we talking about? In: Smook, A.O.A. & Vos-Schippers, B. (Eds.) *Right to self-determination*. Amsterdam, VU university press. p.13.

²² Schraven, H. (1998). Conditioes voor verantwoorde zelfbeschikking. In: Blad, J.R. (Ed.) *Mijn leven! Mijn dood?* Amsterdam: Thesis publishers. p.145.

²³ Ibidem p.145.

²⁴ Wachter, M.A.M. de (1990). Euthanasia: What are we talking about? In: Smook, A.O.A. & Vos-Schippers, B. (Eds.) *Right to self-determination*. Amsterdam, VU university press. p.13.

²⁵ Schraven, H. (1998). Conditioes voor verantwoorde zelfbeschikking. In: Blad, J.R. (Ed.) *Mijn leven! Mijn dood?* Amsterdam: Thesis publishers. p.145.

²⁶ Ibidem p.145.

²⁷ Wachter, M.A.M. de (1990). Euthanasia: What are we talking about? In: Smook, A.O.A. & Vos-Schippers, B. (Eds.) *Right to self-determination*. Amsterdam, VU university press. p.8.

²⁸ Ibidem p.13.

²⁹ Jitta, A.N.A.J. (1990). The right to euthanasia in the terminal period. In: Smook, A.O.A. & Vos-Schippers, B. (Eds.) *Right to self-determination*. Amsterdam, VU university press. p.51.

³⁰ Wachter, M.A.M. de (1990). Euthanasia: What are we talking about? In: Smook, A.O.A. & Vos-Schippers, B. (Eds.) *Right to self-determination*. Amsterdam, VU university press. p.13.

beslissing voor euthanasie vrijwillig is, er is namelijk altijd sprake van een lijden dat invloed heeft³¹. Daarnaast kan er sprake zijn van meerdere verlangens van de zelfbeschikker, waarbij de uitvoering van de een de ander dwarsboomt. Dan is er toch sprake van vrijwillig en rationeel beschikken, ondanks dat niet al de verlangens worden ingewilligd³². Dus de vrijheid van de zelfbeschikking is noodzakelijk ingekapseld in een begrenzing hiervan³³. Een eigen vrije wilsbeschikking kan zo alleen binnen zekere maatschappelijke aanvaarde spelregels worden gehonoreerd³⁴. De afhankelijkheid van de omgeving zorgt er niet voor dat je geen vrijheid meer hebt, maar een overdreven afhankelijkheid wel, dan is het ook niet goed meer mogelijk om in vrijheid een beslissing te maken³⁵. Samengevat: Vrijwilligheid is het best te zien als vrij zijn van de aandrang van anderen, doordacht is het best te zien als redelijk zijn ten opzichte van de eigen zin van het leven (het levensdoel van de persoon)³⁶.

Argumenten voor het toestaan van het zelfbeschikkingsrecht bij euthanasie

Onnodigheid:

Al de toegestane middelen voor het zichzelf doden voegen lijden toe aan het lijden. Voor de betrokkene: pijn en verstikkingsdoodsnood en bij mislukking: het verwarrende besef dat men nog leeft. Voor de naasten van de betrokkene: familieleden of vrienden en ook voor treinmachinisten of mensen die een half of geheel dode persoon vinden. Toegevoegd lijden is onverantwoord als er middelen beschikbaar zijn om dat te voorkomen³⁷. Dit argument wordt ook wel het argument van de onnodigheid genoemd (dit duidt namelijk op de onnodigheid van het extra lijden van de patiënt)³⁸.

Gewetensnood

Mensen in gewetensnood wat betreft het inenten (ook van hun kinderen) worden in tegenstelling tot mensen die in gewetensnood zijn vanwege een gewilde euthanasie wel toegestaan om dit geweten te volgen³⁹.

Sterven hoort bij leven

Omdat sterven bij het leven hoort, betekent het recht op leven dat er een recht op sterven bestaat⁴⁰.

Recht om behandeling te weigeren

Elke competente persoon heeft het recht om behandeling te weigeren⁴¹.

³¹ Wijsbek, H. (2001). *Taking lives seriously*. Amsterdam: Vrije Universiteit. p.117.

³² Ibidem p.118.

³³ Ibidem p.119.

³⁴ Kousemaker, P.G. (1998). Tussen rust en duur. In: Blad, J.R. (Ed.) *Mijn leven! Mijn dood?* Amsterdam: Thesis publishers. p.55.

³⁵ Wijsbek, H. (2001). *Taking lives seriously*. Amsterdam: Vrije Universiteit. p.127.

³⁶ Ibidem p.128.

³⁷ Weisz, F.H. (1998). Tussen toetsing en terreur. In: Blad, J.R. (Ed.) *Mijn leven! Mijn dood?* Amsterdam: Thesis publishers. p.77.

³⁸ Gurman, T. (2002). Der eigene Tod. In: *Ethik in der medizin*, 14. p.179.

³⁹ Weisz, F.H. (1998). Tussen toetsing en terreur. In: Blad, J.R. (Ed.) *Mijn leven! Mijn dood?* Amsterdam: Thesis publishers. p.79.

⁴⁰ Kousemaker, P.G. (1998). Tussen rust en duur. In: Blad, J.R. (Ed.) *Mijn leven! Mijn dood?* Amsterdam: Thesis publishers. p.54.

⁴¹ Berghmans, R. (1990). Questionable competence. In: Smook, A.O.A. & Vos-Schippers, B. (Eds.) *Right to self-determination*. Amsterdam, VU university press. p.74.

Respecteren van keus van persoon als persoon

Het respecteren van de keus die iemand maakt verwijst ernaar dat we die persoon vrijheid en rationaliteit toeschrijven⁴².

Als men zegt dat het niet goed voor de persoon zelf is of dat de persoon niet goed weet wat goed voor hem/haar is dan wordt het goede niet bepaald door een daarvoor competente mens, maar door de gemeenschap, de natuur of God. De mens speelt in zo'n levensovertuiging geen rol⁴³. Het goede is dan anders dan dat wat de mens wil.

*Argumenten tegen het toestaan van het zelfbeschikkingsrecht bij euthanasie**Onzekerheid wens*

Onze vrijheid wordt bedreigd door onze emoties en onbewuste motieven. Dit geldt voor de zelfbeschikker en de uitvoerder van de euthanasie⁴⁴. Hoe kan men dan zeker zijn van de wens van de patiënt?

De vrijwilligheid van de zelfbeschikking wordt ook bemoeilijkt of geheel tegengegaan door de algemene regels, het publieke debat en (het gebrek aan) zorg in de ziekenhuizen of tehuizen⁴⁵.

Vaak wordt bij dit argument van de onzekerheid van de keuze van de patiënt gewezen op het paternalisme. Dit houdt in dat men beslissingen maakt voor de ander als deze daartoe niet in staat geacht wordt of tegen zichzelf beschermd moet worden.

Ander nodig

Voor euthanasie is altijd een ander nodig. Hoe autonoom is een autonome beslissing dan nog⁴⁶? Voor het gebruik van middelen die toegevoegd lijden tegengaan, is namelijk een dokter nodig. Er kan dus nooit sprake zijn van verantwoorde zélfbeschikking⁴⁷.

De dokter die de wens moet uitvoeren wordt gevraagd om iemand te doden, dit is een zware belasting voor de dokter en druist soms in tegen het zelfbeschikkingsrecht van de dokter.

Doden van mens

Het doden van personen is over het algemeen in de wet heel strikt begrensd en dient nooit te gebeuren voor eigen persoonlijk gewin. Er moeten altijd objectieve en/of meer algemenere redenen gegeven worden voor tot doden overgegaan wordt (zoals bij zelfverdediging of de doodstraf). Bij het toepassen van zelfbeschikkingsrecht bij euthanasie gaat het echter om een doden om persoonlijk gewin.

Onomkeerbaarheid

Een door sommige mensen aangehaald argument is dat van de onomkeerbaarheid. Het proces is niet omkeerbaar en moet daarom vermeden of zelfs verboden worden.

⁴² Berghmans, R. (1990). Questionable competence. In: Smook, A.O.A. & Vos-Schippers, B. (Eds.) *Right to self-determination*. Amsterdam, VU university press. p.76.

⁴³ Vedder, A. (1990). At the threshold of morality: self-determination. In: Smook, A.O.A. & Vos-Schippers, B. (Eds.) *Right to self-determination*. Amsterdam, VU university press. p.30.

⁴⁴ Wijsbek, H. (2001). *Taking lives seriously*. Amsterdam: Vrije Universiteit. p.115

⁴⁵ Ibidem p.117.

⁴⁶ Kousemaker, P.G. (1998). Tussen rust en duur. In: Blad, J.R. (Ed.) *Mijn leven! Mijn dood?* Amsterdam: Thesis publishers. p.54.

⁴⁷ Weisz, F.H. (1998). Tussen toetsing en terreur. In: Blad, J.R. (Ed.) *Mijn leven! Mijn dood?* Amsterdam: Thesis publishers. p.77.

Onlogische voorwaarden

Is de eis van ondragelijk en hopeloos lijden niet tegengesteld aan of minstens invloed hebbend op de mogelijkheid tot verantwoorde zelfbeschikking? In hoeverre is er dan nog sprake van een vrijwillige en doordachte keuze⁴⁸? Ook betekent vrijwillige zelfmoord: de eigen status als persoon die capabel is tot zelfbeschikking opgeven. Zij kan daarom niet goed zijn en mag dus ook niet gehonoreerd worden⁴⁹.

Verkeerde verwachting gewekt

Kan de optie van euthanasie al een verwachtingspatroon aan de zelfbeschikker geven, waaraan hij moet voldoen⁵⁰? Komt daardoor geen verkeerde druk op de patiënt te staan en is er dan nog wel sprake van zelfbeschikking?

Leven is een geschenk van God

De mens heeft het leven van God gekregen en heeft daarom geen beschikking over dat leven⁵¹. Dit argument is vergelijkbaar met een argument uit de "Natuur": De natuur moet zijn gang gelaten worden. De mens kan niet over zijn dood beslissen, dat zal door de natuur zijn loop te laten gaan vanzelf gaan⁵². (Dit argument is echter wel dubbelzinnig.)

Andere belangrijke argumenten

Slippery slope: als het toegestaan wordt zal het gebruik van het zelfbeschikkingsrecht bij euthanasie tot steeds slechtere praktijk leiden, zoals het steeds makkelijkere toestaan van euthanasie op grond van het zelfbeschikkingsrecht⁵³.

Misbruik: lijkt op het argument van de slippery slope. Men is hier echter bang dat het toestaan van een argument op grond van zelfbeschikking leidt tot het misbruiken van deze toestemming in het nadeel van de zwakkeren en beschermwaardigen⁵⁴.

Medische ethiek: een arts heeft een eed afgelegd ter bescherming van het leven, niet om dit te beëindigen. Dit gaat dan tegen het zelfbeschikkingsrecht in.

Naschrift

Het lijkt erop dat het zelfbeschikkingsrecht niet eenvoudig toe te passen is bij euthanasie. Naast de totale afwijzing als universeel recht, zien voor- en tegenstanders het belang in van een bepaalde verduidelijking of begrenzing. De onduidelijkheid bestaat voornamelijk op twee gebieden.

Wanneer is de rationaliteit of competentie van de patiënt gewaarborgd?

Hoe vrijwillig is de keuze van de patiënt nu werkelijk?

⁴⁸ Wijsbek, H. (2001). *Taking lives seriously*. Amsterdam: Vrije Universiteit. p.116.

⁴⁹ Vedder, A. (1990). At the threshold of morality: self-determination. In: Smook, A.O.A. & Vos-Schippers, B. (Eds.) *Right to self-determination*. Amsterdam, VU university press. p.31.

⁵⁰ Wijsbek, H. (2001). *Taking lives seriously*. Amsterdam: Vrije Universiteit. p.124-125.

⁵¹ Jitta, A.N.A.J. (1990). The right to euthanasia in the terminal period. In: Smook, A.O.A. & Vos-Schippers, B. (Eds.) *Right to self-determination*. Amsterdam, VU university press. p.47.

⁵² Gurman, T. (2002). Der eigene Tod. In: *Ethik in der medizin*, 14. p.179-180.

⁵³ Ibidem p.179.

⁵⁴ Ibidem p.180-181.

De onduidelijkheid maakt het bijzonder moeilijk om eenduidig te kunnen spreken over zelfbeschikkingsrecht. Wel kunnen we opmerken dat de theorie hier achter loopt bij de praktijk. In de praktijk zien we dat het zelfbeschikkingsrecht bij euthanasie wel degelijk een belangrijke en minder onduidelijke waarde is.